

УДК 32:316.46

Політичне лідерство в умовах трансформації пострадянських владних режимів

Анатолій Пахарев,
доктор політичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

У статті розглядається роль політичних лідерів у функціонуванні пострадянських владних режимів, які є своєрідним симбіозом демократії та авторитаризму.

Ключові слова: політичне лідерство, пострадянські режими влади, демократія, авторитаризм.

The present article is dedicated to the research of the role of political leaders in the functioning of the authority regimes of the Post soviet space, which constitute itself some kind of mix of democracy and authoritarianism.

Keywords: political leadership, Post soviet authority regimes, democracy, authoritarianism.

Найяскравіші сторінки всесвітньої політичної історії завжди були пов'язані з іменами видатних політиків і полководців, наслідки діяльності яких відігравали доленосну роль у житті власних народів і політичних епох свого часу. В завдання цієї статті не входить нагадування читачеві про чисельні історичні події та прізвища видатних політичних лідерів, які радикально впливали на перебіг подій у світі, рішуче змінювали внутрішні та зовнішні вектори історичного розвитку. Світова й вітчизняна історична наука докладно вивчила й проаналізувала місце і значення цих подій та їх головних виконавців, розмістивши всіх по історичних полицях відповідно до епохи й політичної ваги здійсненого.

Особливе місце і роль політичні лідери займали в житті Давньоруської держави, Російської монархії, Радянського Союзу. Постаті князів, царів,

імператорів, гетьманів, ханів, партійних вождів завжди були в центрі уваги не тільки політичних еліт, а й усього суспільства.

Перша генерація політичних лідерів загальнополітичного рівня (президенти) на пострадянському просторі була занадто пістрявою та нерівнозначною за політичною компетенцією, політико-управлінським досвідом, рівнем політичної та загальної культури й освіти, чітким програмним спрямуванням для народів своїх республік. Державний розвал, як і усякий соціальний злам, часто висуває на провідні політичні посади не тільки досвідчених політиків, а й людей випадкових, які опинилися на гребені влади всупереч політичній логіці. Пострадянська доба не стала винятком із цього правила.

У початковому періоді державної незалежності колишніх радянських республік на верхньому щаблі влади опинилися учорашні компартійні лідери, які швидко перефарбувалися у демократів та націонал-демократів. Серед цієї лідерської групи були: Б. Єльцин (Російська Федерація), Л. Кравчук (Україна), Н. Назарбаєв (Казахстан), І. Карімов (Узбекистан), С. Ниязов (Туркменістан). Термін володарювання цих лідерів вимірюється по-різному. Б. Єльцин протримався неповні дві президентські каденції, хоча і був на межі імпичменту. Президентство Л. Кравчука тривало два з половиною роки. С. Ниязов керував країною до смерті (2006 р.). Н. Назарбаєв і У. Карімов залишаються на чолі своїх країн й понині [4, с. 14-15].

Першими загальнонаціональними лідерами Білорусі та Киргизії стали представники науки С. Шушкевич і А. Акаєв, хоча політичний досвід цих президентів був різним. Президентство С. Шушкевича виявилось вкрай невдалим і призвело до соціально-економічної кризи в колись заможній радянській республіці. У 1994 році він програв президентські вибори уже в першому турі, а у другому турі змагалися голова уряду В. Кебич та голова радгоспу і депутат парламенту Олександр Лукашенко, за якого проголосувало 81% виборців. У політичну історію новітньою Білорусі С. Шушкевич увійшов як політик-профан, а його ім'я збереглося у пам'яті окремих людей хіба що як одного із підписантів Біловезької угоди. О. Лукашенко вже 17 років досить успішно керує державою, тричі перемагаючи на президентських виборах [3].

Аскар Акаєв, колишній президент академії наук Киргизії і керівник відділу науки ЦК Компартії республіки, був президентом держави з жовтня 1991 до липня 2005 р. Завдяки об'єктивним і суб'єктивним факторам перший киргизький президент позбувся влади в умовах так званої «кольорової революції», технології яких були застосовані і здійснені іноземними службами також у Грузії та Україні, хоча в Україні і Киргизії лідери «кольорових» перегонів пізніше зазнали політичного фіаско.

У політичних вчинках більшості першої генерації лідерів республік пострадянської доби важливу роль відігравав національний фактор, який був певною підвалиною державної незалежності. Спираючись на цей фактор, політичні режими нових країн формували стиль управління

Анатолій Пахарев

суспільством співвідносно із внутрішніми та зовнішніми можливостями своїх країн. На цьому шляху державотворення серед перших осіб нових незалежних країн опинилися різні політики. У цьому ряду були досвідчені та політично помірковані управлінці. Були й політичні авантюристи та відверті демагоги. Були і націоналістичні провокатори, діяльність яких обернулася кривавими міжнаціональними бійками на Кавказі (Нагорний Карабах, Абхазія, Південна Осетія) і Придністров'ї, спровокувала міжнаціональну напругу в Прибалтиці, деяких республіках Центральної Азії, в Україні.

Політичні режими першої пострадянської доби не відзначаються владною стабільністю. Для цього були певні об'єктивні та суб'єктивні причини. До об'єктивних причин можна віднести: специфіку перехідного періоду від соціалістичного до капіталістичного способу управління, відсутність досвіду буржуазного володарювання, початкове зародження класу підприємців та банкірів, розвал минулого соціально-економічного ладу і його природний наслідок – всебічна гостра криза усього суспільства та ін. Суб'єктивні причини управлінських негараздів визначалися низьким рівнем політичної (та і загальної) культури угруповань, які здійснювали розвал минулого і зовсім не розуміли, що робити в найближчу перспективу. Важливим суб'єктивним фактором була відсутність компетентних політичних лідерів у ряді колишніх радянських республік, у результаті чого на чолі влади у цих країнах опинилися політичні авантюристи й профани.

Проте внутрішня і зовнішня ситуація вимагали від молодих режимів управлінського професіоналізму і кваліфікованих кроків у подоланні кризи. На посади загальнонаціональних лідерів були затребувані колишні комуністичні керманічі, які позбавилися минулої ідеології, але викликали у громадян більше довіри, ніж політичні демагоги і профани. Так, у республіці Молдова М. Снегура змінив П. Лучинський, у Литві В. Ландсбергиса – А. Бразаускас, у Грузії З. Гамсахурдія – Е. Шеварднадзе, у Азербайджані А. Єльчибея – Г. Алієв. Термін правління цих керівників був різним. У Литві, як і в інших країнах Балтії, президентами стали призначатися американські громадяни, які мали лише прибалтійське походження й отримували нове громадянство лише напередодні обрання їх у місцевих парламентах. Ця традиція існує вже понад два десятиліття. В Молдові П. Лучинського змінив у 2001 р. діючий лідер молдовських комуністів В. Воронін. У Грузії Е. Шеварднадзе, який був президентом країни майже десять років (1992-2003), поступився владою ставленику Заходу М. Саакашвілі завдяки «кольоровій революції». Цей авторитарний політичний режим зберігається в Грузії і понині під патронатом США. В Азербайджані президентство Гейдара Алієва після смерті перейшло до його сина Альхама, який досить успішно продовжує політику батька, а країна здобула певну економічну і внутрішньополітичну стабільність, хоча і залишається болючою рана – проблема Нагорного Карабаху.

Подальший процес формування політичних режимів на пострадянському просторі навряд чи можна вважати еволюцією від гіршого до кращого. Окремі досягнення на шляху демократизації, безумовно, є, але світова та вітчизняна громадськість частіше стає свідком неефективності управління суспільством, а іноді і серйозних провалів у діяльності окремих режимів та їх політичних лідерів.

Двадцять років державної незалежності колишніх радянських республік сформували політичні режими, які являють собою певний симбіоз демократії та авторитаризму. В жодній країні не було еволюційного процесу демократизації внутрішньополітичного життя. Ці процеси більше нагадували коливання маятника, амплітуда якого вимірювалася демократичними або авторитарними заходами управління суспільством залежно від внутрішнього становища у всьому його розмаїтті: від ступеня втручання й тиску з боку іноземних чинників, від якісних особливостей лідерів, що очолили режими.

Внутрішньополітичний стан усіх пострадянських республік після подій серпня-грудня 1991 р. можна з повною об'єктивністю охарактеризувати як тотальна криза, яка вразила усі соціально-економічні та духовні параметри життя на фоні невтримної ейфорії політичної свободи й демократії. Але ейфорія швидко минула, і народи нових незалежних країн віч-на-віч зіткнулися із масовим безробіттям, ліквідацією соціального захисту, розвалом економіки і фінансової системи, з несплатою пенсій і праці, з наростанням криміналу і т. ін. Намагання нових владних режимів подолати ці проблеми часто завершувалися провалами. Процес дикої капіталізації (шокової терапії, ваучеризації та приватизації) збільшував майнову прірву між купкою нуворишів і народними масами. Згодом політичні режими більшості нових країн шляхом прагматичної політики спромоглися зменшити соціальну напругу в своїх суспільствах, хоча залишаються ще досить гострі проблеми економічної і соціальної властивості.

Вагомим чинником у формуванні і характері діяльності деяких політичних режимів колишніх радянських республік виявився зовнішньополітичний фактор. Це стосується країн, де влада і владні лідери фактично призначалися іноземними державами, а самі країни поспіхом приймалися в Європейський союз і НАТО. Такий неприхований шлях функціонування політичних режимів став повсякденною практикою для країн Балтії. Ідейно-політичними засадами цих політичних режимів виявилася не тільки різко негативна оцінка всієї радянської доби, а й шалена сучасна русофобія [6].

Але крім неприхованого методу іноземного тиску у формуванні політичних режимів на пострадянському просторі були випробувані іноземні технології «кольорових революцій». У результаті таких «революцій» на хвилі зосереджуваної соціальної демагогії та щедрого іноземного фінансування виникали політичні режими, фактично залежні

Анатолій Пахарев

від іноземних хазяїв. Подібна технологія була здійснена в Грузії, Киргизії, Україні. Були спроби в Узбекистані та Молдові, але вони завершилися провалом, як і в результаті невдачі зазнали «кольорові» режими в Киргизії та Україні. Як виявилось, ставка була зроблена на невдалих лідерів.

З урахуванням багатотисячолітньої історії Російської імперії, а потім і Радянського Союзу політичні режими на цьому великому європейсько-азійському просторі завжди ототожнювалися з конкретними лідерами – царями, імператорами, партійними керівниками. Пострадянська доба фактично нічого не змінила у менталітеті людей. Інша справа, що в перші пострадянські часи до влади в деяких республіках прийшли соціальні демагоги, політичні профани і просто політичні авантюристи. Але такий стан не міг зберігатись тривалий час. Суспільству потрібні були лідери, здатні не тільки побудувати нові управлінські інститути, а й подолати жорсткі наслідки розвалу – соціально-економічну та духовну кризу [1, с. 13-35]. На лідерські посади були затребувані політики-професіонали з прагматичним мисленням і поміркованим ідейно-політичним світоглядом. Зрозуміло, що така лідерська зміна не могла здійснитися миттєво. Для цього потрібен був час і готовність суспільства. Тому в окремих колишніх республіках при владі зберігалися певний час випадкові політики.

Формування нових політичних систем, прийняття нових конституцій і законодавчих актів, запровадження виборів владних органів та інша внутрішньополітична модернізація поступово склали підходи та принципи визначення і затвердження політичного лідерства в кожній пострадянській країні. Сьогодні, після двадцяти років державної незалежності, можна умовно відзначити два різновиди політичних лідерів на пострадянському просторі: лідери-прагматики і лідери-маріонетки.

Про лідерів-маріонеток можна сказати, що це частіше пересічні особи, основною гідністю яких є уміння підкоритися та уважно слухати і виконувати завдання хазяїв. Таких лідерів або часто змінюють, або геть забувають після невеликого володарювання. Приклади пострадянських країн Балтії та висуванців «кольорових революцій» у Киргизії та Україні підтверджують цей висновок. Що стосується Грузії, то це виняток, за яким є об'єктивні та суб'єктивні причини внутрішньополітичного і зовнішнього характеру.

Лідери-прагматики формували свої політичні режими, виходячи з внутрішніх і зовнішніх резервів та можливостей власних суспільств. Пострадянська доба підтверджує політичну привабливість прагматиків, які досить тривалий час очолюють верховну владу в своїх країнах. До цієї когорти загальнонаціональних керівників належать: Володимир Путін (Російська Федерація), Нурсултан Назарбаєв (Казахстан), Іслам Карімов (Узбекистан), Емомлі Рахмонов (Таджикистан), Олександр Лукашенко (Білорусь), Гейдар і Ільхам Алієви (Азербайджан). Прагматична політика характеризувала діяльність лідерів Вірменії (Р. Кочаряна і С. Саркисяна) та Туркменістану (С. Ніязова і Г. Бердимухаммедова) [5, с.

281-297]. Сучасна політична нестабільність не дозволяє виразно визначити впливових лідерів у Киргизії та Молдові, внутрішньополітичне життя яких зазнає шаленого тиску з боку іноземних держав. У наданій статті автор не ставить завдання докладно проаналізувати характер і особливості лідерства та політичних режимів усіх пострадянських республік. Це завдання об'ємного дослідження. Враховуючи можливості однієї статті, автор вважає доцільним зупинитися на проблемах розвитку політичного лідерства і політичного режиму в Україні.

В Україні пострадянської доби політичний режим формувався під егідою президентів, яких за два десятиліття було чотири. Перший президент України – Леонід Кравчук, колишній лідер компартії України, був на вищій посаді два з половиною роки. Його влада співпала не тільки з розвалом радянської держави, а й з жорстокою всеосяжною кризою суспільного життя. Управлінська ефективність кожного політичного лідера залежить не тільки від власних якостей, а й від професійної компетентності найближчого оточення та соратників. Кравчук не мав солідної групи професіоналів-сподвижників, тому його передвиборча програма («5Д») була приречена на провал. Але першому українському президентові, якого можна частково визначити як прагматика, вдалося утвердити Україну суверенним суб'єктом міжнародної спільноти, провести необхідні дипломатичні заходи з іншими державами і міжнародними організаціями.

Десять років при владі (1994-2004 рр.) був другий Президент Леонід Кучма. Якщо перші вибори він відносно легко виграв у Кравчука, то другі – завдяки непримиренним чварам між лідерами лівих партій (Симоненком, Морозом, Вітренко), які у першому турі сумарно одержали майже половину голосів виборців, але не захотіли домовлятися про одного кандидата у другому турі. Кучма, який був представником радянського військово-промислового комплексу, висунув досить прагматичну програму подолання соціально-економічної кризи на основі укріплення усіх ланок влади.

Більшості цих проблем другому українському Президентові вирішити не вдалося, але, кажучи по справедливості, були здійснені важливі соціально-економічні та політико-правові заходи, які помітно знизили напругу в суспільстві: відроджені окремі галузі виробництва (металургія, хімічна промисловість, будівництво, деякі оборонні підприємства, харчове виробництво та ін.), проведена грошова реформа і валютною одиницею стала гривня, помітно скорочені борги із зарплати і пенсій, у 1996 р. під тиском Президента прийнята Конституція країни, сформована вертикаль влади від центру до регіонів.

Сьогодні, аналізуючи зміст Конституції та інших державно-правових актів доби другого Президента, а також методи управління, можна цілком безперечно оцінити це управління авторитарним, але, мабуть, іншого шляху в подоланні кризи не було. Щоправда, світова криза 1998 р. звела нанівець соціально-економічні покращення періоду першої президентської

Анатолій Пахарев

каденції Л. Кучми, що сформувало суспільно-політичний рух «Україна без Кучми», наслідком якого стала «помаранчева революція» 2004 р. Політичний режим Президента Л. Кучми був природним управлінським відбиттям свого часу, але сам лідер усвідомлював, що авторитарні методи володарювання не можуть тривати довго і демократизація внутрішньополітичного життя неминуча. Він запропонував реформування політичної системи країни на бік демократизації, але, як виявилось, зробив це запізно та непереконаливо [5, с. 185-216].

Третім українським Президентом став В. Ющенко, колишній голова Національного банку й уряду. Його обрання сталося на основі «помаранчевої революції» за суттєвої фінансової і політичної підтримки США та інших західних держав, а також завдяки компромісу з окремими політичними елітами щодо зміни Конституції і виборчого закону (грудень 2004 р.). Програмні положення нового загальнонаціонального лідера передбачали суттєве економічне і соціальне процвітання держави, радикальну демократизацію внутрішньополітичного життя українського суспільства, а в зовнішній політиці – швидке прийняття України до складу Європейського Союзу та блоку НАТО. Як показала практика, вся ця програма виявилася безпідставними гаслами, а сам лідер опинився в ролі політичного банкрута, від якого відвернулися вчорашні зарубіжні патрони і більшість власних прибічників.

Повний і неупереджений аналіз президентства В. Ющенка ще попереду, але сьогодні можна відверто визначити його як вкрай невдалий. Криза в економіці і соціальному житті ще більше загострилася в умовах світової кризи в 2008-2009 років. Політична демократизація обернулася нескінченним порушенням законів і Конституції з боку владних структур і самого Президента. В міжнародній сфері провалилися сподівання на прийом України в ЄС і НАТО. Але найгіршим наслідком цього президентства був розкол українського суспільства на два ворожі табори, підґрунтям якого стали етнонаціональні і релігійно-конфесійні проблеми. Більш того, Президент виявився нездатним консолідувати і політично згуртувати навіть власних прибічників з «помаранчевої» коаліції. Президентські вибори 2010 р. остаточно поставили крапку на політичній біографії В. Ющенка.

З лютого 2010 р. Президентом України став Віктор Янукович, колишній керівник Донецчини і двічі голова українського уряду. Рік президентства нового лідера характеризується занадто важким соціально-економічним станом у країні, складними міжнародними взаємовідносинами, хоча накреслюються окремі кроки до економічної стабілізації, укріплення торгово-економічних стосунків із зарубіжними партнерами, зниження внутрішньополітичної напруги у суспільстві. Реалізація цих кроків багато в чому залежить від дієздатності і громадянської відповідальності правлячого класу країни і послідовності в діяльності Президента [4; 5].

Політичні режими на пострадянському просторі і політичні лідери, які очолювали або очолюють ці режими, рухаються в модернізаційних процесах владних політичних систем відповідно до внутрішньополітичних та зовнішніх обставин та історико-політичного досвіду власних народів. Два десятиліття державної незалежності колишніх радянських республік – це занадто малий термін у побудові оптимальної моделі управління. Аналіз політичних процесів і діяльності управлінських інститутів надає всі підстави оцінювати цей рух до демократичних цінностей і методів володарювання. Але специфіка майже абсолютної більшості пострадянських політичних режимів полягає в тому, що цей рух здійснюється крізь вагомі важелі авторитаризму [2, с. 11-121].

Література:

1. Демократия. Власть. Элиты: демократия VS элитократия /под ред. Я. А. Пляйса. – М.: РОССПЭН. – 2010. – 216 с.
2. Демократия: перезагрузка смыслов. – М.: Практис. – 2010. – 294 с.
3. **Медведев Р.** Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели. – М.: ЗАО «ББПГ». – 2010. – 304 с.
4. **Пахарев А. Д.** Пострадянські політичні режими: між авторитаризмом і демократією // Політичний менеджмент. Спецвипуск. – 2010. – С.13-22.
5. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти. Монографія за загальною редакцією Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во. – 2008. – 352 с.
6. Современная европейская демократия. – М.: Историческая память. – 2009. – 280 с.